

Âlim-İdareci İlişkileri Bağlamında İzzeddin b. Abdisselâm¹

ZEKİ TAN ^a

Öz: Tarih boyunca idareciler toplumun maddi yapısında değişim ve dönüşüm gerçekleştirirken, manevi boyutunda da âlimler den destek alma ihtiyacı duymuşlardır. İdareciler, âlimlerin toplumdaki manevi otoritelerini kendi hukuksuzluklarına payanda yapmaktan da çekinmemişlerdir. Hatta zaman zaman meşru olmayan siyasi taleplerini âlimlerin üzerinden meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Sultanlar kardeş kavgalarından düşmanla işbirliği yapmaya kadar bir dizi faaliyetlerinde İzzeddin b. Abdisselâm 'dan fetva almaya kalkışa da muvaffak olamamışlardır. İdarecileri eleştirmekten onları ikaz ve irşat etmekten çekinmemiş, yapmak istedikleri ekonomik yardımlara mesafeli durmaya özen göstermiştir. Vahyin kendisine yüklediği misyonun gereği olarak izzet, cesaret ve dürüstlükten taviz vermemiş, idarecileri denetim ve etkisi altına alan ender âlimlerdendir. Sahip olduğu açık sözlülüğü sebebiyle idarecilerle bazı problemler yaşasa da bilginin izzetini koruma da hassas davranmıştır. Vicdanını rahatsız eden görüşlerinden vazgeçerek bunların kamuoyuna ilan etmekten de rahatsızlık duymamıştır.

Farklı din ve inançlara mensup insanların hukuklarının korumada da vahyin ortaya koyduğu ölçüler bağlamında hareket etmiştir.

Toplumsal problemlere çözüm üretmede yetkinliğini ortaya koymuş hocalarından aldığı birikimle geliştirdiği hukuktaki amaçlılıkla ilgili fikirleri günümüzde de konuşulmaya devam etmektedir.

Anahtar Kavramlar; Alim, idareci, vahiy, misyon, fetva

¹ Bu makale 20-22. 04.2019 Tarihinde İğdır Üniversitesi tarafından düzenlenen "Uluslararası Eyyubiler Sempozyumunda sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

^a İğdır Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi
zekiktan64@windowslive.com

In The Context of Scholar-Administrator Relations Izzettin b. Abdisselâm

ZEKİ TAN

Abstract: Throughout history, administrators have been in need of support from scholars in the spiritual dimension while realizing change and transformation in the material structure of society. The administrators did not hesitate to make the spiritual authorities of the scholars in the society stand for their own lawlessness. They even tried to legitimize their unjust legitimate political demands from the scholars. Sultans in a series of activities from brother fights to cooperation with the enemy Izzeddin b. Abdisselam they tried to get a fatwa from Abdisselam, but they did not succeed. He did not hesitate to criticize the administrators and to warn them and he took care to keep his distance from the economic aid they wanted to do. He is one of the rare scholars who did not compromise the honor, courage and honesty of the revelation as a necessity of his mission. Due to his openness, he had some problems with the administrators, but he also acted in a sensitive way to protect the glory of information. In Addition did not he feel uncomfortable about giving up his views that disturbed his conscience and publicizing them.

It has also acted within the context of revelation in protecting the laws of different relegions and beliefs

His ideas about purposefulness in law, which he has developed with the help of his scholars who have proved their cempetence in creating solutions to social problems are still being discussed today.

Keywords: Scholar, administrator, revelation, mission, fatwa

Giriş

Yeryüzüne gönderilen ilk insan aynı zamanda ilk peygamberdir. İlk peygamberin Allah (c.c.) ile ilk diyalogunda öncelikli “değerler dizisi” nin başat kavramı ilimdir.

İnsan ilim sayesinde Allah’a muhatap kılınmış ve meleklerden “rüçhaniyet” sahibi olmuştur. “*Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti. Müteakiben önce onları meleklerle göstererek: “İddianızda tutarlı iseniz haydi Bana şunları isimleriyle bir bildirin bakalım!” dedi. (Bakara, 2/31) âyeti de buna işaret etmektedir.*

İlahi vahye muhatap kılınma, insanın yeryüzündeki hayat sürüveni açısından çok önemli bir kazanım ve güçtür. Bu gücün olağanüstü önemini kavrayabilmek için, insanın nesnelere isim takma yeteneğinden yoksun bırakıldığını varsayalım: İnsanların, herhangi bir nesne hakkında aralarında anlaşma sağlayabilmeleri için, mutlaka o nesnenin karşılarında bulunması gerekecek. Bunun sonucunda karşılaşılabilecek büyük güçlüklerin, anlaşma ve ortak yaşamı ne kadar zorlaştıracağını düşünmek bile ürküntü veriyor insana. Mesela, iki insan bir hurma ağacı hakkında konuşmak istediklerinde bu anlaşmayı sağlamanın tek yolu o hurma ağacını yanlarına getirmek ya da onun yanına gitmekle olurdu. Ya da söz konusu olan şey bir dağ ise bu konuda birbiriyle konuşmak isteyenlerin o dağın yanına gitmekten başka çaresi kalmazdı. Yahut, bir insan hakkında ortak anlayışa varabilmek için o insanı diyalog yerine getirtmekten başka bir yol kalmazdı onlar için. Bu durum ise hayatı yaşanmaz kılacak korkunç bir zorluk oluştururdu. Başka bir deyimle eğer Allah insan denen bu varlığa nesnelere isimlerle sembolize etme yeteneğini bağışlamamış olsaydı, yeryüzündeki hayat gelişemez, son derece ilkel düzeyde kalırdı.²

Vahye muhatap kılınma üstünlüğü sadece Âdem Nebi’ye münhasır değildir. Son elçi Hz. Peygamber (sas)’e de ilk ilahî hitap bilgi içeriklidir “*Yaratan Rabbinin adıyla oku, İnsanı yapışkan bir hücreden yaratan. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediklerini öğretendir...*” (Alak, 96/1-5) ayetleri ekonomi, sosyal, kültürel yoksulluğun yaşandığı bir coğrafyada

² Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur’ân*, Beyrut, 1980, I, 57.

oldukça anlam yüklüdür. Aynı zamanda bu âyetler insanlara “bilginin rehberliğine” ihtiyaçları olduğunu, bilgi olmadan sağlıklı bir toplum inşasının zahmetli olduğunu anlatır. Bir de “kalem, okuma, insan, yaratma vb. kavramları gündeme taşıyarak vahyin nazil olduğu coğrafyada insanların hayata bakışını değiştirip “öğrenmeyi öğretti.”

Hız. Peygamber hayatta iken yaşadığı toplumun problemlerine şahitlik etmiş; bazılarını onay vermiş bazılarını da itiraz ederek vahyin rehberliğinde yeni ve farklı çözümler üretmiştir.

Hız. Peygamber her fani gibi “Hiç şüphe yok ki sen de öleceksin, onlar da ölecekler. Sonra da büyük duruşmanın olacağı kıyamet gününde Rabbinizin huzurunda birbirinizle dâvalaşacaksınız.” (Zümer, 39/30) ayetinde ifade edildiği üzere bu dünyadan ayrılmıştır. Hayat akıp gidiyor. Âdeta her an yeni bir dünya kuruluyor. Bu dünyada insanların karşılaşacağı problemlerin çözüm adresi olarak Peygamber (sas) kendisinden sonra ilim ehlini göstermiştir.

“Bir kimse, ilim elde etmek arzusuyla bir yola girerse, Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır. Muhakkak melekler yaptığından hoşnut oldukları için ilim öğrenmek isteyen kimsenin üzerine kanatlarını gererler. Göklerde ve yerde bulunanlar, hatta suyun içindeki balıklar bile âlim kişiye Allah'tan mağfiret dilerler. Âlimin âbide karşı üstünlüğü, ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. **Şüphesiz ki âlimler, peygamberlerin vârisleridir.** Peygamberler altın ve gümüşü miras bırakmazlar; sadece ilmi miras bırakırlar. O mirası alan kimse, bol nasip ve kısmet almış olur.”³ hadisinde Nebi (sas) “Peygamberler ne ile muvazzaf ise âlimlerde aynı şeyle görevlidirler” buyurur.

Kıyamete kadar sayısız problemle karşılaşacak olan insanların bu problemlerin çözümünde başvuracağı kaynak âlimlerdir. Fakat şunu unutmamak gerekir; Bu süreçte âlimlerin karşılaşacağı en büyük handikap yöneticilerdir.

Toplumun inşa ve idaresini âlimler ve uzmanlar değil de sadece idareciler yürüttüğünden dolayı krizler bitmemiştir. İdareciler “mutlak gücün” denetlenmesinden ve sınırlandırılmasından rahatsızlık duyarlar.

³ Ebû Dâvûd, İlim 1; Tirmizî, İlim 19. Ayrıca bk. Buhârî, İlim 10; İbni Mâce, Mukaddime 17.

Âlimler yöneticilerle olan ilişkilerinde uyarı, ikaz, denge ve denetleme ve rehberlik görevini yerine getirmelidirler.

Bu hususta Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurur: "Âlimler dünyaya dalmadıkları ve sultanla hemhal olmadıkları sürece, peygamberlerin mirasçıları ve eminleridir. Ama dünyaya dalıp sultanın (emrinde) olmaları halinde ise peygamberlere ihanet etmiş olurlar ki, bu durumdayken onlardan sakınınız."⁴

Hadiste geçtiği üzere Hz. Peygamber (sas) Arabistan coğrafyasında yaşayan Yahudi ve Hristiyan din adamlarının tavrından hareketle ümmetinin âlimlerinin daha dikkatli olmalarını istemiştir.

İslam tarihi boyunca âlim-idareci ilişkisi hep netameli olmuştur.⁵ Şu anekdot idarecilerin alimlere baskı ve dayatma ile neler "söylettiklerine" güzel bir örnektir.

Arap tarihçilere göre Allah'tan başka hiç kimsenin sayamayacağı kadar insan öldürmüş olan Timur ile 1401'de İbn-i Haldun kentin kaderini görüşmek üzere Şam'da karşılaşacaktır. (ve Timur'un özel danışmanlığını üstlenecek ve bu onun son bir kez diplomatik rolü olacaktır. Bundan daha önce ve daha sonra altı kez Mâlikî kadısı olmuş, beş kez de bu görevi bırakmıştır. 17 Mart 1406'da yetmişdört yaşında öldüğü zaman birkaç haftadan beri kadılık görevine yeniden başlamış bulunuyordu.)

Ünlü düşünür, Timur ile görüşmesini kendi hayatını kaleme aldığı *et-Ta'rif bi İbn-i Haldun* adlı eserinde detaylarıyla yazar. Bu görüşmeden etraflıca söz eden birisi de tarihçi İbn Arabşah'tır.

İbn Arabşah'ın yazdığına göre, İbn Haldun Timur'a şöyle seslenir: "Emir cenapları! Allah için dünya fethinin anahtarı olan elinizi verin de onu öpme şerefine nail olayım. Emir cenapları! Mısır, senin naibinden başka bir naip tarafından yönetilmekte, orada senin hükmün geçmiyor olmasından dolayı sıkıntı içinde. Değil benim sülâlem; çoluk çocuklarım, ülkem, dost ve kardeşlerim, akrabalarım ve sair padişahlar arasında, belki bütün insanlık içinde senin dengin olabilecek kimse yoktur. Çünkü onların tamamı

⁴ Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Fethu'l-Kebir, Fi Dammi'z-Ziyâdeti İlâ'l Camii's-Sağır*, Beyrut, th. II/251.

⁵ Tan, Zeki, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim Ve Âlimin Rolü*, Ark Yayınları, İst. 2010, s. 383-393.

birbirlerinin eteğini kaldırmakla meşguller. Ben ise ömrümün boşa gitmiş olmasına, çağımın feyizsiz geçmiş olmasına üzüliyorum. Neden bunca yılın sizden başka birinin hizmetinde geçti? Neden şu gözlerim sizin yüzünüzün nurundan başka bir nuru kendine sürme çekip yürüdü? Fakat takdiri ilâhî böyle imiş. Artık mecazı hakikat ile değiştireceğim. Artık bana şairin şu beytini söylemek yaraşır:

Bu yaptığım iş için Allah senden razı olsun

Amma sen de ahir zamanda çıkıp geldin!

“Her neyse, senin sâye-i penahında hayatıma tekrar başlayacağım ve feleğin beni senin gölgenden mahrum etmesine izin vermeyeceğim. Kalan ömrümü senin hizmetine bağışlayıp, kaybolan yıllarımı telâfi etmek için eteğine sıkı sıkı yapışacağım. Ve o yılları hayatımın en değerli yılları, ulaşacağım mertebeyi en yüksek mer-tebe, ahvalimin en şerefli olarak kabul edeceğim. Fakat benim belimi büken şey, başlangıçtan bugüne kadar dünya tarihini, batıdan doğuya kadar hükümdarların biyografilerini anlattığım, yazmak için tüm bilgilerimi feda ettiğim, uğruna gece-gündüz uykusuz kaldığım kitabımdır. Eğer o kitaplarımı bulabilseydim, seni orada anlatılan padişahların başına inci yapar, senin biyografine onların devirlerinin giysilerini süsler ve senin devletini onların döneminin alınının ortasındaki hilâl olarak kondururdum. Çünkü sen, er meydanlarının piri, savaş meydanlarında doğu ve batıya kadar uzanan tüm topraklarda zafer hilâlini dalgalandıran kişisin. Velilerin sözlerinden geçen kişi sensin. Emîrül-mü'minin Ali'nin cıvr ve ziyelerinde işaret edilen sensin ve ahir zamanlarda beklenen sahipkırın da sensin. O kitaplar Kahire'dedir ve eğer onları bulabilirim senin üzenginden asla ayrılmam, eşiğinden bir adım bile uzaklaşmam”⁶

Timur, İbn Haldun'un kendisi için sarf ettiği bu sözlerden çok hoşlanır ve mutluluktan adeta mest olur. Daha sonra Timur, İbn Haldun'dan Mağrip toprakları ve şehirleri hakkında bilgiler edinir. İbn Haldun'un aktarmış olduğu bilgilerin doğru olup olmadıklarını elindeki bilgi ve verilerle karşılaştırır. Anlattığı şeyler, Timur'un

⁶ İbni Arabşah, Ebül-Abbass Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. İbrahim, *Acâibu'l Makdûr, fi nev'îbi* (ahbari) Timur. çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2012, s.428.

önceden teyit ettiği ve aklından geçtiği şekildedir.⁷ İbn-i Haldun ile Timur arasındaki bu muhavere tek örnek değil, tarihin dehlizlerine bakıldığında daha vahimlerini görmek mümkündür.⁸

Tarihi süreçte bu ve buna benzer örnekler olmakla birlikte iktidarları denetleyen ve yol gösteren âlimler de vardır. İşte tebliğimizin konusunu teşkil eden İzzettin b. Abdisselam yaşadığı dönemde idarecilerle farklı problemlerle karşılaşmış ve fırtınalı bir hayat yaşamış nadir âlimlerden birisidir.

1-İzzettin b. Abdisselam

Ebu Muhammed İzzuddin Abdulaziz b. Abdisselam 'ın (ö. 660/1262) lakabı "İzzuddin"dır. Bunun yanı sıra kendisine "Sultanu'l-Ulema", "Şeyhu'l-İslâm" ve "Baiu'l-Mulûk" de denmiştir. Âlimler arasında "İzz" şeklinde de anılmıştır. Yazıda genel olarak İzz b. Abdisselam şeklinde ifade edilecektir. İzz. b. Abdisselam Amelde Şafii mezhebine mensuptur. Olgunluk döneminde mezhebinin görüşlerine karşı taassup göstermeyip kendi içtihatlarına göre amel etmiş, Mısır'da Şafii mezhebinin otoritesi haline gelmiştir.⁹

Suyutî: "Ömrünün sonlarında mezhebe bağlılığı bırakmış, çerçevesini daha da genişleterek, ictihadi kanaatlerine göre hareket ederdi." der.

İzz b. Abdisselam bu durumu şöyle anlatır: "Mezheb imamının görüşünün delilinin zayıf olmasına ve bu zayıflığı savunacak bir tarafı olmamasına rağmen mukallit fakihlerin Kur'ân, sünnet, icma ve doğru kıyası terk ve bunları haksız bir şekilde te'vil ederek imamlarının görüşlerinde ısrar etmeleri çok şaşılacak bir durumdur. Hatta bunlar doğrunun sadece kendi mezheplerine münhasır olduğunu zannederler. Hak ortaya çıkmasına rağmen bunlardan hiçbirinin mezhebinin görüşünü bıraktığını görmedim. Nerede olursa ve kimin lisanında ortaya çıkarsa çıksın doğruya uymaya

⁷ <http://www.serbestiyet.com/yazarlar/abdullah--kiran/bn-haldunun-timurleng-ile-imtihani>

⁸ Özkan, Mustafa, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, Ankara Okulu yayınları, Ank. 2008, s. 73-212.

⁹ Apaydın, H. Yunus, İbn Abdüsselam, İzzeddin, *DİA*, Ank. 1999, XIX, 284.

bizi Allah (c.c.) muvaffak kılsın..."¹⁰ "Delilleri zayıf ve doğru olmaktan uzak olmasına rağmen mezhebinin görüşlerini savunmak için, Kur'ân sünnet veya icma'ı doğru olmayan şekillerde te'vil ederek hileli yollara başvuranda hayır yoktur."¹¹

İzz b. Abdisselam, hayat serüveninde Medresetü'l-Aziziye müderrisliği, ez-Zaviyetü'l-Gazaliye müderrisliği, Şam kadılığı, el-Camiu'l-Emevi hatipliği, Camiu'l-Amr b. el-As İmamlığı ve hatipliği, Mısır Başkadılığı ve Müftülüğü gibi birçok üst görevde bulunmuştur. Bu görevleri yaparken hassasiyeti hiç kimseden çekinmemesi doğru bildiğini savunmaktaki ısrarı sebebiyle idarecilerle çeşitli problemler yaşamış hayatında (olumlu-olumsuz) gel-gitlerin yoğunluğu görülmektedir.

İzz b. Abdisselam Eyyubiler ve Memluklar döneminde yaşamıştır. Bu dönemlerde İslam kültür ve medeniyeti için verimli yıllardı.

Zamanın Mısır Müftüsü olan Hafız el-Münziri "eş Şeyh İzzuddin'in gelişinden önce fetva veriyorduk. Ancak o geldikten sonra, ondan başkası fetva veremez." derken İzz b. Abdisselam'ın dönemin âlimleri arasındaki konumunu göstermektedir.

Maddi imkânsızlıklar İzz b. Abdisselam'ı farklı arayışlara götürse de ilim tahsilinden vazgeçmemiş yaşadığı dönemin şekillenmesinde etkili olmuştur. Tasavvufa yönelmesi dini yaşantısında onun daha hassas ve dikkatli olmasında etkili olmuştur.

İzzetin b. Abdisselam doğru bildiği ve inandığı gerçekleri söylemekten kaçınmamış yeri geldiğinde idarecileri eleştirmekten ve tavır almaktan da kaçınmamıştır. Mesela, el-Melikû'z-Zâhir sultan olunca, âzâd edilmiş olduğuna dair şâhit getirene kadar İzz b. Abdisselam ona bey'at etmemiştir.¹²

Yine bir defasında dönemin Şam sultanı olan Melik İsmail b. Adil ile Mısır'ın hâkimi olan kardeşinin oğlu Necmeddin Eyyub arasında bir anlaşmazlık (h.638) çıkar. Bunun üzerine kardeşinin

¹⁰ İbn Abdisselam Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, *Kavâ'idü'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm (el-Kavâ'idü'l-Kübrâ)* Beyrut, 1990, s. 305.

¹¹ İbn Abdisselam, el-Fevâ'id fi'l-İhtisâri'l-Kavâ'id, Dımeşk, 1996, s. 144.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Haçkalı, Abdurrahman, *İzzüddin b. Abdisselam'da Maslahat Nazariyesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondkuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999, s. 73.

oğluna karşı yapacağı savaşta Haçlıların kendisine destek vermesi karşılığında Safed, Sakif ve Armun kaleleri ile Sayda, Taberiyye ve Cebel-i Amile şehirlerini onlara bırakır. Bununla yetinmeyen sultan es-Salih'in bir de Haçlıların Şam'a girip silah satın almalarına izin vermesi, durumun vehâmetini daha da arttırır. Sultanın bu tutumlarına şiddetle karşı çıkan İzz b. Abdusselâm, sultanın yüzüne tüm bu yaptıklarının haram olduğunu, çirkin ve Müslüman işi olmadığını açıkça haykırır. Bunun üzerine cuma günü hutbede ona yaptığı duayı da keser. Bu fetvasını Şam'ın sokaklarında dolaşarak halka duyurur. Bu tavrından dolayı kendisine yapılan baskılardan rahatsızlık duyarak Şam'ı terk edip Mısır'a gider.

İzz b. Abdisselâm'ın bu tutumu, kendisini; yaptığı fetva ve hitâbet görevinden alınmasına, zulüm ve baskılar görmesine ve sonunda cezaevine konulmasına sebep olur.¹³

Burada da görülmektedir ki; İzz b. Abdisselâm tasvip etmediği fikir ve olumsuzluklara itiraz etmekten kaçınmamış ve hakikati söylemekten de taviz vermemiştir.

İzz b. Abdisselâm'ın yaşadığı dönem bir tarafta haçlı saldırılarının yoğunlaştığı diğer tarafta Moğol saldırılarının toplumu kasıp kavurduğu bir zaman dilimiydi.

Hülagu gönderdiği elçilerle uğrayacağı yerleri yağmalayacağını önceden haber verir ve bunu uygulamaktan kaçınmazdı. Hicri 657 yılında Halep emirine gönderdiği şu ifadeler meydana gelen zulmün boyutunu ortaya koymaktadır: *"...Kaleler elimizin altında olup bizi engelleyemez, ordular bizi karşılama hususunda fayda vermez. Aleyhimize yapacağımız dualar ne duyulur ne icabet edilir. Yalvarana acımayız, ağlayana bırakmayız; ülkeleri yok ettik, insanları katlettik, çocukları yetim bıraktık, yeryüzünü fesada boğduk. Size kaçmak, bize kovalamak düşer."*¹⁴ Moğolların İslam coğrafyasında yaptığı zulüm son-raki dönemlerde de etkisini göstermiştir.

Bazı yazma eserlerin bir nüshası olurdu. Tek nüsha da Moğollar tarafından yakılınca kendisine bir daha ulaşılamamış günümü-

¹³ Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tânâhî- Abdülfettâh Muhammed el-huluv, Beyrut, 1992, VIII/243.

¹⁴ İbnü'l-ibri, Gregory, Tarihu Muhtasaratu'd-Duvel, nşr. Antun Salihani, Beyrut, 1958, s. 277-78; Ayrıntı bilgi için bkz. Arpa, Abdulluttalip, *İzz b. Abdusselâm ve el-işâre ile'l-icâz fi ba'zı Envâi'l-Mecâz Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 95.

ze sadece ismi gelmiştir. Bu anlamda sadece ismi kataloglarda geçip günümüze ulaşamayan sayısız eserden söz edilmektedir.

İslam coğrafyasında meydana gelen savaşlar sadece iktisadî ve sanat hayatını değil bilginin yayılmasını da engellemiştir. Söyleyecek sözü olan âlimlerin dönemlerinin zalim idarecilerin baskı ve dayatmalarından dolayı fikirleri de vefatları ile birlikte kabirlerine gömülmüştür.

Âlimler yaşadığı dönemlerde meydana gelen siyasi olaylardan etkilenmiş ve ilmi faaliyetlerinde sıkıntılarla karşılaşmışlardır.

a-İzz b. Abdisselam'ın Fikirle İmtihanı

İslam tarihi boyunca bazı fikirlerin yöneticiler tarafından benimsendiği bilinmektedir. İdareciler bazı fikirleri kişisel olarak benimserken bazen de farklı fikirlere sahip âlimlere şantaj yaparak yönetimin resmi anlayışını dayatmışlardır. Emeviler döneminde Mutezile mezhebine ait bazı fikirler (halku'l-Kur'ân, rü'yetullah/Kur'ân'ın mahlûk sayılması ve Allah'ın görülmesi) yönetim tarafından benimsenmiş ve bu fikirleri kabul etmeyen âlimler hapisle cezalandırılmışlardır.¹⁵

Aslında Emevi yönetiminin "halku'l-Kur'ân" "rü'yetullah" vb. fikirleri yaşatmak gibi dertleri yoktu. Temel problem kendi konularını ve nüfuzlarını emniyete almak, meşru olmayan uygulamalarına itiraz eden âlimlere karşı bu şekilde şantaj tehdit ve baskı yapmaktı.

Şam yöneticisi Melik Eşref Musa b. Eyyub "kelamullah" ve "teşbih" konusunda Hanbelilerin görüşlerini benimsiyordu. Hanbeliler muhaliflerini fikre karşı fikirle ikna etmek yerine maalesef kendilerine yakın gördükleri Melik Eşref'in nüfuzunu kullanarak görüşlerini dayatıyorlardı.

Böylece Hanbeliler fikirlerini siyasi erkin resmi görüşleri haline getirerek farklı görüşlere hayat hakkı tanımak istemiyorlardı. İzz b. Abdisselam Allah'ın kelâmının kendi zâtıyla kaim, kadîm ve ezeli bir mâna olup harf ve ses olmadığı şeklindeki Eş'arî mezhebine ait görüşlerinden dolayı Melik Eşref'e şikâyet ettiler. Bunun

¹⁵ Taberi, , Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Tarihu't-Taberi, (Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*, Mısır, th. VII, 326-330; İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali eş-Şeybâni, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1967, VII, 15.

üzerine Melik Eşref, İzz b. Abdisselam'a mektup yazarak görüşlerini öğrenmek ister. İzz b. Abdisselam fikirlerini açıkladığı "Mülhatü'l-İ'tikad" isimli risalesini yazarak fikirlerini ortaya koyar.

el-Melikü'l-Eşref risaleyi okuyunca beğenmedi ve İbn Abdüsselâm'ı halktan tecrit için birtakım tedbirlere başvurdu; bu amaçla onun fetva vermesini, hatta evinden çıkıp halkla görüşmesini yasakladı. Fakat Hanefîler'den Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî ve Mâlikîler'den Cemâleddin İbnü'l-Hâcib gibi âlimlerin ara buluculuğuyla mesele kısa sürede çözüldü, hatta yanıldığını kabul eden el-Melikü'l-Eşref, İzz b. Abdisselâm ile helâlleşti.¹⁶

b-Yöneticilerin İcraatlarını Eleştirme

Tarih boyunca melikler idare ettikleri devletle "özdeşleştikleri" için melikin korunması devletin korunması gibi esas ve öncelikli kabul edilmiştir. Sultan/kağan/melik=devlet anlayışı hâkimdir.

Oysa tüzel kişilik olan devletin görevi insanın hukukunu, onurunu, malını, ırzını, canını korumaktır. Yani insan devleti korumaz devlet insanı korur. Bu formül din için de geçerlidir. Dinin korunmaya ihtiyacı yoktur. Korunması gereken yegâne varlık insandır. Kâinat insan için yaratılmıştır. İnsan nesne değil öznedir.

İzzetin b. Abdisselam idarede gördüğü yanlış uygulamalara "sür-gitsin" demez. Doğru bildiğini söylediğinde bedel ödetileceğini bilmesine rağmen yöneticileri ikazdan kaçınmazdı.

Bu doğrultuda zaman zaman Melik el-Eşref'e nasihatlerde bulunur. Bu nasihatlarından ötürü sultan kendisine bin Mısır dinarı bağışlamak ister. İzz b. Abdisselam bunu kabul etmeyerek "Benim sizinle bu görüşmem sadece ve samimi olarak Allah rızası içindi. Bunun içine hiçbir dünyalığı karıştırmak istemiyorum." der.¹⁷

Bir bayram gününde Sultan Necmeddin Eyyub'un kabulü vardı. Protokol etrafında o da haşmetli bir şekilde tahtına kurulmuştu. Saray muhafız alayından iki sıra asker de hazır vaziyette bekliyordu. Saray ve devlet erkânı ordu ve idari yetkililer sıra ile gelip hürmet ve saygılarını arz ediyorlar ve önünde yeri öpüyorlardı. İşte tam bu sırada İzz b. Abdisselam sultana ismiyle hitap ederek "Ey Eyyub! Ben sana Mısır saltanatını vermedim ki sen bu mem-

¹⁶ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 219-220.

¹⁷ Nedvi Ebu'l-Hasan, *İslam Önderleri Tarihi*, trc. Yusuf Karaca, İstanbul, 1992, I, 371.

lekette nimet içinde gezip dolaştığın halde tutup içkileri ve başka çirkinlikleri (münkerleri) serbest bıraktın, dediği zaman, Allâh'a ne cevap vereceksin!" dedi. Sultanın etrafında bulunan protokol şaşırды. Bunun üzerine Sultan Necmeddin Eyyub mahcubiyetle "Efendim, bunu ben yapmış değilim. Ta babamın zamanından beri bu vardır" dedi. İzz, ona şöyle cevap verir: "O zaman sen "Doğrusu biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk, elbette biz de onların izlerine tabi olanlarız diyenlerdensin" (Zuhruf., 42/23) dedi. İzz b. Abdisselamın bu sert çıkışından etkilenen Sultan Necmeddin Eyyub hemen müskiratın/içkinin kaldırılmasını emretti.¹⁸

İzz b. Abdisselam'ın talebesi el-Bacî gördüklerini şöyle anlatır: "Saraydan döndüğümüzde "efendim bu ne haldir, neyin nesidir?" diye sordum. O da şöyle dedi: "Ben sultanın o azamet ve haşmet içinde, etrafındakilerin aşırı saygıları karşısında gurur ve kibre kapılacağından korktum, nefesine yenik düşeceğinden endişe ettim. Onu korumak, bu tehlikeden kurtarmak için öyle söyledim. Bunun üzerine hiç korkmadınız mı? deyince buyurdu ki:

"O anda Allah'ın azamet ve celali öyle gözlerimin önünde idi ki, sultan benim önümde kedi gibi kaldı."¹⁹

Ayrıca el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un veziri Fahred-din Osman b. İbrâhim en-Nabluşî'nin bir caminin sahasına eğlence yeri inşa edilmesi emrini verdiğini duyunca oğullarıyla birlikte gidip inşaatı yıkmış, vezirin adalet sıfatının kalktığını ilân ederek kadılıktan da istifa etmiştir. Vezirin adalet sıfatının ilgası İslâm dünyasında yankı uyandırmıştır.

Geniş halk kitleleri üzerindeki etkisi sebebiyle kendisinden çekinen sultanlar onun görüşlerini her zaman dikkate alma gereğini hissetmişlerdir. Bu mücadeleci tavrı yüzünden İbn Abdisselâm'ın, zaman zaman yöneticilerin öfkesine mâruz kalıp içtimâî ve siyasî hayattan koparılarak vaktini Sâlihiyye Medresesi'nde verdiği derslerle, ayrıca evinde sürdürdüğü telif, öğretim ve fetva faaliyetleriyle geçirmesine yol açmıştır.²⁰

¹⁸ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 212; Nedvi Ebu'l-Hasan, *İslam Önderleri Tarihi*, I, 376.

¹⁹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 212.

²⁰ Apaydın, İbn Abdüsselam, İzzeddin, DİA, XIX, 285.

Her tarafa saldıran ve girdikleri yerde hiçbir varlığa hayat hakkı tanımayan Moğollar Mısır'a yönelince halk arasında panik başladı. Bu durum İzz b. Abdisselam'a iletilmiş. İzz b. Abdisselam askerlere azim ve cesaret aşılayarak "Siz Allah'ın adını anarak çıkın. Ben zafer ve fetih elde edileceğine inanıyorum" der.

Melik hazinede para olmadığı için savaşamayacağını söyler. Bunun için tüccarların malına el konulup (müsadere) hazineye devredilmesi gerektiğini ifade eder.

İzz b. Abdisselam "Her şeyden önce kendi sarayınızın mücevherlerini, hanımlarınızın takılarını ortaya koyun. Bunlar paraya çevrilip askerlere harcansın. Bundan sonra yine de paraya ihtiyaç olursa borç alınsın. Ama öncelikli işe borç alınarak başlanmasın.

İzz b. Abdisselam heybetliydi ve toplumsal yaptırım gücü vardı. Bunları söyledikten sonra sultan ve devlet erkânı niçin ve neden demeden mücevherleri İbn Abdisselam'ın önüne yığdılar. Toplanan mücevherlerle ordunun ihtiyacı karşılandı ve Müslümanlar savaşı kazanıp zafer elde ettiler.²¹

c-Tarihte Benzeri Olmayan Olay; Baiu'l-Muluk/Umera

İzz. b. Abdisselam bilgiyi amele/aksiyona dönüştüren kimseydi. Bunun örneklerini hayatı boyunca uygulamalarında görmek mümkündür.

Melik Salih İsmail'in yanlış icraatlarını "eleştirdiği" için araları bozulur. Kendisine "siz sultanın yanında ona saygılı bir üslupla konuşup elini de öperseniz problem çözülür" denir. O da şöyle cevap verir. "Vah, vah şu zavallıya bak! Benim onun elini öpmem şöyle dursun, sultanın benim elimi öpmesini bile kabul etmiyorum. Bakın ben başka bir âlemdeyim, siz bambaşka bir âlemdesiniz. Allah'a şükür ki sizin yakalandığınız şeyden ben kurtulmuşum."²²

İzz b. Abdisselam tarihte benzeri olmayan bir olayın da kahramanı olmuştur. O da tarihte ilk defa yöneticilerin köle pazarında açık arttırma ile satılması olayıdır.

²¹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 215; Nedvi Ebu'l-Hasan, *İslam Önderleri Tarihi*, I, 379.

²² Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 244; Nedvi Ebu'l-Hasan, *İslam Önderleri Tarihi*, I, 373.

Melik Necmeddin Eyyub, yönetimini güçlendirmek için Asya taraflarından paralarını beytü'l-maldan ödeyerek devlet adına kölemenler satın alır, bunları her türlü askeri eğitimden geçirirdi. Kısa zamanda bu kölemenler Sultan'ın güvenini kazanırlardı. Çok geçmeden bunların bir kısmı devlet ve ordu kademesinde yönetici pozisyonuna gelirdi. Hatta aralarından bir tanesi Nâibu'l-Sultan konumuna gelmiştir. İzz b. Abdusselâm Kâdi'l-Kudât görevine atanınca, idaredeki bu yapılanmanın yanlışlığının farkına varır. Bu emirlerin devlet adına satın alınmış olmalarından dolayı şer'i olarak hala köle hükmünde olduklarını savunmaya başlar ve ancak satılıp âzâd edildikten sonra devlet yöneticisi olabileceklerini ileri sürer. Bunlardan biri Sultanın nâibi (vekili) idi. İzz, durumu hemen Sultan'a bildirdi. Sultan, İzz'e, kararından dönmesi için haber gönderdi. Ancak İzz kararından dönmedi. Bunun üzerine Sultan, İzz'e yönelik çok ağır ve sert ifadelerde bulundu. İzz, buna öfkeleni ve ihtiyacı olan eşyaları merkebine yükleyerek ailesiyle birlikte Kahire'den çıkarak Şam'a yöneldi. Daha Kahire'nin dışına çok çıkmadan Müslümanların çoğu gelip ona katıldı. Haber derhal Sultan'a ulaştırıldı ve ona **"O giderse senin tahtın da gider"** dendi. Bunun üzerine Sultan bizzat gelip ona yetişt ve onu razı edip gönlünü aldı. Bunun üzerine İzz, Kahire'ye geri döndü. Sonra Sultan emirlerin satılacağını duyurdu. Sultan'ın nâibi bundan dönmelerini istediye de O, bu karardan dönmedi. Buna çok öfkelenen Nâib, adamlarıyla birlikte İzz'i öldürmek için evine gitti. İzz'in oğlu çıkıp nâib ve adamlarının durumunu görünce ona haber verdi. İzz, buna ne kederlendi, ne de halini değiştirdi. Oğluna, **"Oğlum! Baban, Allâh yolunda öldürülecek kadar kıymetli biri değil"** dedi. İzz çok rahat bir şekilde onların karşısına çıktı. Nâib'in gözü ona ilişince eli kurudu ve kılıcı elinden düştü. Sonra ağladı ve İzz'den kendisi için dua etmesini istedi. İzz'in satış konusundaki görüşüne boyun eğdi. Akabinde İzz'e "Paramızı nerede harcayacaksın?" diye sordu. İzz, "Müslümanların yararına olacak işlerde harcayacağım" diye cevapladı. Nâib'in "Parayı kim alacak?" sorusunu "Ben alacağım" diye karşıladi. Sonunda İzz'in istediği oldu. İzz, tüm halkın huzurunda onları, açık artırma yoluyla teker teker isimlerini okuyarak sattı. Sonra da onları âzâd etti. İzz, satış-

tan elde edilen parayı devletin beytü'l-mal kasasına atarak Müslümanlar için hayır işlerinde kullandı.²³

2-İzz b. Abdisselam'ın Bazı Özellikleri

İzz b. Abdisselam son derece cömert bir insandı. Fakirlere bolca yardım ederdi. Bir defasında kendisinden bir fakir yardım talebinde bulunmuş o anda yanında verecek bir şey bulamayınca bağındaki sarığından bir parça kopararak fakire verdi.²⁴

Öte yandan bir fetvasının yanlışlığını anladıktan sonra dellâl çağırarak söz konusu fetva ile amel edilemeyeceğini ilân ettirir. Bunda da kendi görüşlerine dahi taassupla sarılmasını engelleyecek bir ahlâka ve ilmî sorumluluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Dinin esasında olmayıp dine dahil edilmek istenen bid'at ve fikirlere şiddetle karşı çıkarak bunların yayılmasına fırsat vermezdi. Regaib ve Berat gecelerinde sünnet telakkisiyle kılınan namazlar gibi bazı yaygın uygulamalara da şiddetle karşı çıkmış bu yöndeki çalışmalarını görev olarak telakki etmiştir.²⁵

Aslında sultanın silahı, kılıç kalkanı ve oku olduğu gibi âlimin de silahı onun ilmi ve dilidir. Sultanların silahını kınından çıkarmaması caiz olmadığı gibi aynı şekilde âlimlerin de gerçeği söylememesi caiz değildir.

3-Âlimin ve Bilginin Gücü

İlahi vahyin ilk başlangıcının "oku" (Alak, 96/1-5) olması kalem, yazılan satırlara yemin edilmesi (Kalem, 68/1-3) kıyamete kadar bilginin ve âlimin gücünün adresini göstermektedir.

Tarih boyunca bazı âlimler sahip olduğu bilgiyi iktidarlara bağımlı hale getirirken İzz b. Abdisselam gibi âlimler tarafsızlıklarını korumuş hakikatin tercümanlığını yaparak "toplumun vicdanı" olmuşlardır.

Bilgi hem hayatta hem de bu dünyadan ayrıldıktan sonra değerini yitirmeyen alternatifsiz tek nesnedir. Fertler bilgi sayesinde farkındalık ortaya koydukları için ayrıcalıklı sayılmalarının yanı sıra içinde yaşadıkları toplumları da erdemli/faziletli kılarlar.

²³ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 217 Ayrıntılı izahlar için bkz. Arpa, Abdulmuttalip, *İzz b. Abdusselam ve el-işâre ile'l-icâz fi ba'zı Envâi'l-Mecâz Adlı Eseri*, 109-110.

²⁴ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 214.

²⁵ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 215.

İzz b. Abdisselam günümüze kadar etkisini sürdüren *Kavâidü'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm* (*el-Kavâidü'l-Kübrâ*), *el-İmâm fi Beyâni Edilleti'l-Ahkâm*, *Mekâsidu's-Salât*, *Mekâsidu's-Savm*, *et-Terğib an Salâti'r-Reğaibi'l-Mevzua ve beyân-u mâ fiha min muhâlefeti'ssüneni'l-meşrû'a*, *el-Fetâvâ'l-Musûliyye*, gibi otuz yakın eser telif ettiği gibi kendisiyle aynı vasıflara sahip öğrenci de yetiştirmiştir. Bunlardan oğlu Şerefeddin Muhammed Abdüllatîf, olmak üzere İbn Dakikul İ'd, Ebû Şâme el-Makdisî, Şehâbeddin el-Karâfî, Ebü'l-Hasan Alâeddin Ali b. Muhammed el-Bâcî, Dîrînî, Tâceddin Abdurrahman b. İbrâhim el-Firkâh, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî ve Hibetullah b. Abdullah el-Kiftî bazılarıdır.²⁶

İzz b. Abdisselam 83 yaşında vefat etti. O sıra Melik el-Zahir Baybars (Selçukluların elindeki Anadolu'yu işgal eden Moğolları Mısır'dan gelip iki defa üst üste mağlup etmiştir.) dönemi idi. Cenazeye devlet erkânı saray görevlileri ve saltanat ileri gelenleri ve ordu komutanları katıldı. Sultan bizzat cenazeyi omuzuna alarak taşıdı ve defin işinde bulundu.

Sultan Zâhir Baybars'ın *"Benim saltanatım ancak bugün sağlamlaştı. Çünkü bu Şeyh herkesin kendisine başvurup kendisini dinlediği bir kimseydi. Eğer insanlara bir işaretle "Ona karşı çıkın" deseydi saltanatım elimden alınırdı. Onun vefatından sonra artık saltanata güven duymaktayım."*²⁷ sözleri âlimin toplumdaki sosyal baskı unsuru olmasındaki fonksiyonunu göstermektedir.

Sonuç

Tarih boyunca idareciler (umera) toplumun maddi yapısında değişim ve dönüşüm gerçekleştirirken, manevi boyutunda da ulema (âlimler) dan destek alma ihtiyacı duymuşlardır.

Bazı idareciler, âlimlerin toplumdaki manevi otoritelerini kendi "hukuksuzluklarına" payanda yapmaktan da çekinmemişlerdir. Hatta zaman zaman "meşru olmayan" siyasi taleplerini âlimlerin üzerinden "meşrulaştırmaya" çalışmışlardır.

²⁶ Arpa, Abdulmuttalip, *İzz b. Abdusselam ve el-işâre ile'l-îcâz fi ba'zı Envâi'l-Mecâz Adlı Eseri*, s. 115-116.

²⁷ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 215; Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b.Ebi Bekr, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed ebü'l-Fadl İbrâhim, Daru İhyai Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1968, II, 95.

Sultanlar kardeş kavgalarından düşmanla işbirliği yapmaya kadar bir dizi şeriata muhalif faaliyetlerinde İzz b. Abdisselam 'dan fetva almaya kalkışsa da muvaffak olamamışlardır.

Yaşadığı dönemde “şeyhu'l-İslâm”, “sultanu'l-ulema” ünvanlarına sahip olan İzzeddin b. Abdisselam idarecilerle olan ilişkilerini her zaman farklı seviyede yürütmüştür.

İdarecileri eleştirmekten onları ikaz ve irşat etmekten çekinmemiş, yapmak istedikleri ekonomik yardımlara mesafeli durmaya özen göstermiştir.

O vahyin ve bilginin kendisine yüklediği misyonun gereği olarak izzet, cesaret ve dürüstlükten taviz vermeyen, “baiu'l-muluk” ünvanı ile idarecileri denetim ve etkisi altına alan ender âlimlerdendir.

Sahip olduğu “açık sözlülüğü” sebebiyle idarecilerle bazı problemler yaşasa da bilginin izzetini koruma da hassas davranmıştır. Gerektiğinde vicdanını rahatsız eden görüşlerinden vazgeçerek bunları kamuoyuna ilan etmekten de hiçbir zaman rahatsızlık duymamıştır.

O farklı din ve inançlara mensup insanların hukukunu koruma hususunda da vahyin ortaya koyduğu evrensel ölçüler bağlamında hareket etmiştir.

Onun toplumsal problemlere çözüm üretmede yetkinliğini ortaya koyan ve hocalarından aldığı birikimle geliştirdiği hukuktaki “makasid” ile ilgili fikirleri günümüzde de hala konuşulmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

Arpa, Abdulmuttalip, *İzz b. Abdusselam ve el-işâre ile'l-îcâz fi ba'zı Envâi'l-Mecâz Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

Apaydın, H. Yunus, İbn Abdüsselam, İzzeddin, *DİA*, Ank. 1999, XIX, 284.

Buhâri, Ebu Abdillâh Muhammed b. İbrahim, *Sahihu'l-Buhâri*, Mısır, 1212.

Ebu Davud, Süleyman İbnu'l-Eş'âs, *es-Sünen*, Beyrut 1980.

İbni Arabşah, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b.

Abdillah b. İbrahim, *Acâibu'l Makdûr*, fi nev'ô'ibi (ahbari) Timur. çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2012.

İbn Abdisselam Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî, *Kavâ'idü'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm (el-Kavâidü'l-Kübrâ)* Beyrut, 1990.

İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali eş-Şeybâni, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1967.

İbnü'l-ibri, Gregory, Tarihu Muhtasaratu'd-Duvel, nşr. Antun Sali-hani, Beyrut, 1958.

İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınla-rı, 2012.

İbn Mace, Ebu Abdillah Muhammed, *es-Sünen*, thk. M. Fuad Ab-dulbâki, Mısır, 1985.

Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn, *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, thk. Mahmûd Mu-hammed et-Tânâhî- Abdülfettâh Muhammed el-huluv, Beyrut, 1992.

Haçkalı, Abdurrahman, *İzzuddin b. Abdisselâm'da Maslahat Nazariyesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Dok-tora Tezi, Samsun, 1999.

Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Fethu'l-Kebir, Fi Dam-mi'z-Ziyâdeti İlâ'l Camii's-Sağır*, Beyrut, th.

.....*Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed ebû'l-Fadl İbrahim, Daru İhyai Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1968.

Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'ân*, Beyrut, 1980.

Nedvi Ebu'l-Hasan, *İslam Önderleri Tarihi*, trc. Yusuf Karaca, İstanbul, 1992.

Taberi, , Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Tarihu't-Taberi, (Ta-rihu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*, Mısır, th.

Tan, Zeki, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim Ve Âlimin Rolü*, Ark Yayınları, İst. 2010.

Tirmizi, Ebu 'İsa Muhammed b. 'İsa, *el-Camiu's-Sahih*, thk. A. Mu-hammed Şakir, Mısır, 1985.

Özkan, Mustafa, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, Ankara Okulu yayınları, Ank. 2008.